

Simon József: Szégyen és semmi. Politikai pszichológia Bethlen Miklós filozófiájában

Budapest: Typotex, 2022, 284 l.

ZÁSZKALICZKY Márton

Károli Gáspár Református Egyetem, óraadó tanár

ORCID: 0009-0008-2890-549X

Bethlen Miklós a régi magyar irodalom azon kevés szerzőinek egyike, akinek életműve nem csak az irodalom- és eszmetörténészek számára kanonikus jelentőségű, hanem filozófiatörténeti nézőpontból is kiemelkedő. Simon József régóta foglalkozik Bethlen Miklós életművének filozófiai vonatkozásaival, egyre gyarapodó publikációi rendre revelatív értékkel bírnak a Bethlen szövegeit értelmezők számára, de továbbra is érvényes könyvének bevezetőjében is kifejtett véleménye, miszerint Bethlen megítélését változatlanul az irodalomtörténeti szempont uralja.¹ Ez nem jelenti azt, hogy Bethlen életművét ne tanulmányozták volna eszmetörténeti, teológiai-történeti vagy filozófiatörténeti szempontból, de értékelésénél továbbra is erős az a periodizációs kényszer, amely a régi magyar irodalom záróköveként tekint munkásságára. Ebből adódik, hogy Bethlen eszmetörténeti megítélését a puritanizmus kétségtelenül kimutatható hatása, illetve az Apáczai Csere Jánossal kapcsolatos toposzszerű mester-tanítvány szerepértelmezés határozza meg. Simon József meggyőzően mutatja be, hogy Bethlen intellektuális kontextusa és filozófiai inspirációja a kortárs filozófiai diskurzusokban is keresendő, és ezért életműve a korai felvilágosodás filozófiatörténetének keretében is értelmezhető.

Bethlen filozófiai szempontból kiemelkedő írása a Bécsben 1708 és 1710 között elkészült *Önéletírásának* 1708-as eszéki raboskodása alatt megírt *Előljáró beszéde*. Az ebben foglaltakat Simon József a „politikai pszichológia” keretében értelmezi, mivel világos meggyőződése, hogy Bethlen politikai gondolkodását a szenvedélyekkel kapcsolatos antropológiai és filozófiai elképzelései, illetve az egyén társas viselkedésének általa vázolt pszichológiai alapjai határozzák meg, és nem normatív természetjogi vagy teológiai értelmezések. Bethlen számára a politikai hatalom legitimitációja, konkrétan a népfenség elve a becsület, a hírnév és a hozzájuk köthető pszichés jelenségek, vagyis az egyéni szenvedélyek és társadalmi kulminációjuk következménye. Az egyéni

* A jelen recenzió munkálataihoz a KRE BTK A sztoikus hagyomány a magyar irodalomban (témaszám: 20700 B 800) című kutatási pályázat biztosított támogatást.

1 Legújabbban: József SIMON, „Political Psychology and Natural Law in Miklós Bethlen's Preface to His Autobiography (1708)”, in *Early Modern Natural Law in East-Central Europe*, szerk. Gábor Gángó (Leiden: Brill, 2023), 304–332. doi: [10.1163/9789004545847](https://doi.org/10.1163/9789004545847).

érdekérvényesítés affektív stratégiái határozzák meg ugyanis a tudatosság és az érzelmek társadalmi érvényesülését, a politikai nyelvhasználat egyéni és társas természetét, végeredményben a politikai berendezkedés milyenségét.

Simon monográfiája ebből adódóan nem az *Előljáró beszéd* fejezeteinek sorrendjében, hanem Bethlen politikai filozófiája egymásra épülő rétegeinek logikus kapcsolódása mentén halad. Így először azt mutatja be, hogy Bethlen felfogásában az emberi elme működése hogyan kapcsolódik a külvilághoz. Kiindulópontja az a karteziánus dilemma, mely szerint az emberi elme és az emberi test egymástól függetlenek, és ezért egymástól függetlenül kapcsolódnak a külvilághoz. Az emberi testet érő mechanikus ingerek mechanikus fizikai-biológiai választ váltanak ki, amelyhez nincs szükség a lélek szenzitív közvetítésére. Bethlen és a kortársak egyik legfontosabb példája a jelenségre az imádkozó automataként viselkedő ember, aki úgy is képes részt venni a közösségi istentiszteleten, hogy csak mechanisztikusan reagál a prédikációra, válaszol a liturgiában való részvétel révén, vagy öntudatlanul elmondja az ismert imádságot, miközben a lelke valahol máshol jár. Bethlen azonban ezzel nem a lélek létezését tagadja, hanem csak a nyelvi tevékenységek és a lelki folyamatok függetlenségét vonja le következtetésül, illetve a társadalmi nyelvhasználat öntudatlan természetét hangsúlyozza.

Miközben Bethlen elképzelései szorosan illeszkednek a 17. század végi karteziánus felfogáshoz, sok esetben el is tér tőle, vagy legalábbis eltérő hangsúlyokat alkalmaz, amelyeket Simon részletesen feltár a vonatkozó fejezetekben. Azt a vélelmet erősíti, és egyre több direkt és indirekt bizonyítékot szolgáltat arra nézve, hogy Bethlen egyetemi tanulmányai során ismerte meg a kortárs elméleti vitákat, például utrechti tanára, Frans Burman és Descartes vitáját, amelyek láthatóan megtermékenyítették az évtizedekkel később leírt elképzeléseit. Az is könnyen belátható, hogy Bethlen írása érdemi módon szólt hozzá a 17. század második felének karteziánus vitáihoz, ami viszont kétségtelenül eltávolítja – legalábbis az *Előljáró beszéd* tekintetében – az eddig elfogadott kontextusadó szellemi környezetétől.

Bethlen munkája eleve apologetikus céllal, saját reputációjának védelmében íródott, de önigazolása elméleti tétellel rendelkező rendszeralkotás is egyben. Éppen ezért nem véletlen, hogy Bethlen politikai pszichológiájának a hírnév kérdése áll a kezdő- és középpontjában. Bethlen politikai pszichológiáját elmefilozófiai elképzelései alapozzák meg, éppen ezért Simon is ennek tárgyalásával kezdi Bethlen művének filozófiai feldolgozását. A mechanikus jellegű világ és az elme tevékenységének szigorú elválasztása, illetve a nyelvi jelek konvencionálitása, vagyis tudattalan használata az, ami elvisz minket a politikai pszichológia és a társadalmi kommunikáció területére. A kálvinista ortodoxiától való eltávolodását mutatja az is, hogy Bethlen a bűnbeesés antropológiai hatását is átértelmezi, szerinte ugyanis Isten és a lélek tudata, illetve a jó és a rossz megkülönböztetésének képessége az ember mentális képességei közé tartozik. Emellett a lélek vitalista felfogása, vagyis a lélek halhatatlanságának elképzelése támasztja alá azt az öntudatlan vágyat, amely a halál utáni hírnév fennmaradását célozza. Bethlen szerint ez a társadalmi viselkedés, vagyis az összes emberi, politikai és vallási formáció antropológiai alapja. Bethlen mechanisztikus elképzelését tehát kiegészíti egy vitalisztikus szemlélet is.

Simon részletesen elemzi, hogy Bethlen elképzelésében hogyan válik a becsületre, vagyis a társadalmi megbecsülésre való törekvés az egyének önfenntartó stratégiájának fő eszközévé. Eszerint a társadalmi megítélés és a hozzá kapcsolódó pszichikai természetű válaszok és érzelmi reakciók dinamikája hozza létre a társadalmi valóságot és azt a társadalmi rendet, amelyben a

politikai autoritás, az alattvalói engedelmesség, az egyházi intézmények, a családi rend és a társadalom gyakorlati mechanizmusai egyáltalán létezni és működni tudnak, a társadalom tagjainak vallási meggyőződésétől és morális diszpozíciójától függetlenül.

Bethlen hatalomfelfogásának nincs normatív természetjogi alapja, ahogyan az valamilyen kényszerű társadalmi szerződésen vagy politikai konstrukción sem alapul, tehát Bethlen sem Pufendorf, sem Hobbes alapállását nem teszi magáévá, miközben sokat kölcsönöz tőlük. A politikai hatalom legitimitása az öntudatlan nyelvi aktusokat végrehajtó és morális minőségek mentén pszichés reakciókat, szenvedélyeket kifejező egyének megítélésén alapszik, vagyis elkerülhetetlenül a nép elvárásai és meggyőződése alapozza meg, vagyis a népfelség. Ebből adódóan Bethlen számára a politikai hatalom iránti szent és sérthetetlen alattvalói engedelmesség is csak addig fenntartandó, amíg a társadalom jóléte, vagyis a közjó szolgálata érvényesül. A politikai felhatalmazás tehát a nép megbecsülésén alapszik, ami az alattvalók reményén és hitén nyugszik.

Bethlen elképzelése szerint a szekuláris megbecsülés kivívását célzó ambíció és a gyalázat elkerülését célzó szégyen olyan pszichés diszpozíciók, amelyek a valós társadalmi folyamatok és a társadalmi látszatok nehezen szétválasztható világában érvényesülnek, és végső soron morális zablaként funkcionálnak mindennemű morális meghatározottság nélkül, keresztény és pogány társadalmakban egyaránt. A bethleni társadalomértelmezés tehát nem valamilyen keresztény politikai teológián alapszik, hanem egy felekezetiileg semleges természetes vallás premisszáin, amelyből a vallási tolerancia felekezettől, illetve vallástól független elképzelése is logikusan következik.

Simon József könyvében nem tett kísérletet az *Önéletírás* egész szövegének értelmezésére, kizárólag az *Előljáró beszéd* szövegét elemezte filozófiai szempontból. A nagyobb kompozíció szempontjából nyilvánvalóan nem érdektelen a szöveghagyomány, a másolások (a szerző korábbi publikációiban is tárgyalt) rekonstrukciója, de Simon hozzáállásából nyilvánvaló, az *Előljáró beszéd* elméleti tartalma olyan tudatosságot feltételez, amit nem lehet a későbbi hagyomány véletlenszerű eredményének tekinteni. Az *Előljáró beszéd* olyan szorosan követi a karteziánus vitákat, és sokszor kimondatlan, szubtilis, de filológiai és filozófiatörténetileg olyan egyértelműséggel lekövethető reagálása a vitákban megfogalmazott dilemmákra, hogy az kétséget kizárólag filozófiai tekintetben is tudatos szerzősége vall, még akkor is, ha az egyetemi tanulmányai és a mű megszületése között eltelt évtizedek magyarázatot kívánnak. Az *Önéletírásról* – a záró fejezet kísérleti jellegű következtetései kivételével – Simon nem beszél. Ugyanakkor a kapcsolat világos, hiszen Bethlen az *Előljáró beszéd*ben a korszellemnek teljesen megfelelő módon megadja a társadalmi tér elméletét és az emberi együttélés általános szabályait, amelynek keretein belül elviekben lezajlik mindaz, amit majd leír az autobiográfiában.

Bethlen elképzeléseit Simon filozófiatörténeti kontextusban értelmezi, a kortárs szerzők főbb szövegeinek szoros összefüggésében, azonban nemcsak az átvételek módját és mértékét, hanem az eltérések okait és funkcióját is meggyőzően magyarázza. Bethlen ugyanis, akinek 1708 előttről pár levél kivételével nem maradt fenn elméletileg releváns írása, levelei tanulsága szerint 1704-ig természetjogilag értelmezhető normatív kötelességek mentén ragadta meg a politikai legitimitás kérdését, vagyis az állami szuverenitás abszolút és felekezeten kívüli működését hangsúlyozta. Ezzel valójában a Habsburg kormányzat legitimitását akarta erősíteni a Thököly-felkelés kihívásával és annak „kuruc teológiáján” alapuló ellenálló attitűdjével szemben.

1704 után azonban a kormányzati jogsértések miatt felmondja a szent és sérthetetlen politikai autoritás elképzelését és politikai filozófiáját, sok tekintetben naiv és idealista politikai elképzeléseit és toleranciafelfogását pedig Erdély függetlenségének szolgálatába állítja, 1708 után pedig teljes mellszélességgel beáll Rákóczi Ferenc mögé. Ezzel összhangban egy kizárólag a nép szenvedélyeiből fakadó, nyelvileg megformált megbecsülésén, vagyis egy praktikus népszuverenitás érvényesülésén alapuló társadalom- és hatalomfelfogás irreális ugyan, de világosan kifejezi Bethlen reálpolitikai csalódottságát és a Habsburg-kormányzattal való szakítását. Bethlen *Előljáró beszédében* megfogalmazott politikai filozófiája tehát nemcsak filozófiatörténetileg releváns, hanem a politikai eszmetörténet és az irodalomtörténet számára is új értelmezései lehetőséget nyújt Simon József tolmácsolásában.